

قیام مسجد گوهر شاد به روایت اسناد

● کریم جعفری

■ قیام مسجد گوهر شاد به روایت اسناد
 ■ داوود قاسم‌پور
 ■ مرکز اسناد انقلاب اسلامی، فروردین ۱۳۸۶، ۴۰۴ صفحه

مقدمه:

۱ - ظهور رضا شاه در پهنه تاریخ ایران یکی از شگفت‌انگیزترین رخدادهای معاصر است، فردی بدون وابستگی به ایل و قبیله‌ای خاص و فاقد هرگونه پیشینه خاص سیاسی و حتی نظامی به ناگاه یگانه قدرت ایران شد و دست به اقداماتی زد که بر خلاف حرکت و روند طبیعی جامعه بود. او بر خلاف پیشینیان خود، فاقد هرگونه مشروعیت اجتماعی در جامعه به شدت سنتی ایران بود و می‌بایست همراه با قدرت نظامی سرکوبگرش، منبع مشروعیتی برای خود کسب می‌کرد و در این راستا مدرنیزه کردن را به عنوان یکی از ابزار مشروعیت خود برگزید. بنابراین گرایش به پان‌ایرانیسم و مدرنیسم را به‌عنوان پایه‌های مشروعیت خود برگزید و در این راستا دست به اصلاحاتی زد که از طرف غرب به شدت تشویق می‌شد.

۲ - مردم ایران نشان داده‌اند که در مقابل هر گونه تغییر از برون مقاومت و در این زمینه دست به مقاومت‌هایی می‌زنند. به‌خصوص اگر این تغییرات سنت‌های اجتماعی را نشانه گرفته باشند. اقدامات رضا شاه در زمینه مشروعیت‌یابی از طریق تغییر در سنت‌ها و رفتارهای اجتماعی مردم نیز نمی‌توانست بی مقاومت باشد و طبیعی بود که در این زمینه مقاومت‌هایی از طرف توده‌های مردم صورت گیرد. تصمیماتی چون تغییر لباس، اعزام جوانان به سربازی، محدودیت‌هایی در زمینه مراسم سنتی چون عزاداری و در نهایت کشف حجاب زنان از جمله این اقدامات است که مقاومت مردم را برانگیخت. قیام مسجد گوهر شاد یکی از معدود اعتراضات تاریخی مردم ایران است که علیه رضا شاه صورت گرفت. رضا شاه سخت به اجرای آنچه که خود «رسیدن به طریق تمدن» می‌نامید و البته آن را یکی از منابع مشروعیت سیاسی خود تلقی می‌کرد، پای بند بود و هرگونه مقاومت

در این زمینه را به شدت سرکوب می‌کرد و قیام مردم مشهد در تیر ۱۳۱۴ ش. از این قاعده مستثنی نبود.

۳ - اسناد و مدارک بر جای مانده از زمان هر حادثه‌ای، بهترین شاهد و گواه برای کاویدن زوایای پنهان آن حادثه و رخداد است. این اسناد و مدارک می‌توانند در کنار خاطرات و منقولات افراد بر جای مانده از هر حادثه‌ای می‌تواند گوشه‌های پنهان رخدادهای تاریخی را روشن کنند. به‌خصوص این روش تحقیق می‌تواند برای دوره رضا شاه مؤثرتر باشد چرا که با توجه به وجود دیکتاتوری خشن و نیز ایدئولوژیزه آن دوران، نشریات و نیز افراد بی‌طرف جرأت نقل و ثبت آن حوادث را نداشتند و حداقل این موضوع در زمینه قیام مسجد گوهر شاد مصداق دارد، بعد از این حادثه، رسماً به نشریات معدود آن زمان دستور داده شد کمتر در این باره بنویسند. به این خاطر است که نگاه به هر حادثه تاریخی به‌خصوص قیام مسجد گوهر شاد از منظر اسناد، می‌تواند در روشن کردن زوایای این حادثه تاریخی مهم مؤثر باشد.

۴ - کتاب قیام مسجد گوهر شاد به روایت اسناد، کتابی است که توسط آقای داود قاسم‌پور تألیف و توسط مرکز اسناد انقلاب اسلامی منتشر شده است. در این کتاب سعی شده است تا از نگاه اسناد به قیام مسجد گوهر شاد نگرسته با استناد به آن اسناد و البته خاطرات و دیگر منابع تاریخی آن دوران، ابعاد آن حادثه کالبد شکافی شود. در این مجال به معرفی و نقد این کتاب می‌پردازیم.

معرفی کتاب:

کتاب دارای مقدمه‌ای نسبتاً مفصل و دو بخش مجزا است. بخش اول این اثر با عنوان مقدمه پژوهشی، شامل سه فصل مشخص است. در فصل اول که می‌توان از آن به عنوان زمینه‌های قیام نام برد، مؤلف ظهور رضا شاه در تاریخ معاصر ایران و اقدامات او مثل اتحاد لباس

را مورد بررسی قرار داده است. در این فصل، زمینه‌های اتحاد لباس، سیر تاریخی تصویب قانون اتحاد لباس و مراحل اجرایی آن و در نهایت مقاومت‌هایی که در این زمینه صورت گرفته است، را بررسی می‌شود. در این مبحث، مقاومت‌ها در سه گروه روحانیون، دولتمردان و دیگر طبقات مردم با ذکر نمونه‌هایی تقسیم‌بندی شده است از جمله اعتراض مخبرالسلطنه نخست وزیر وقت^۱ و صدراالاشرف وزیر دادگستری وقت^۲ از طیف دولتمردان؛ اعتراض علمای تبریز به رهبری میرزا صادق آقا تبریزی و سید ابوالحسن انگجی^۳ از روحانیان. در انتهای این فصل، به سفر رضاشاه به ترکیه و تأثیرات این سفر تغییر کلاه از پهلوی به شاپو اشاره شده است دستورات صادره در این زمینه را به عنوان بهانه اصلی قیام مسجد گوهرشاد ذکر می‌کند.

در فصل دوم بخش اول، که در واقع فصل اصلی این کتاب است، ابتدا به دستورات مرکز به استان‌ها، در زمینه اجرای تغییر زمزمه‌های تغییر در لباس زنان اشاره می‌کند و این دو زمینه را باعث حساسیت جامعه مذهبی ایران قید می‌داند. در ادامه، به وضعیت مذهبی خراسان و مشهد مقدس اشاره می‌کند مقاومت آیت‌الله قمی در اجرای قانون تغییر کلاه را مورد بحث قرار می‌دهد. آیت‌الله قمی که از روحانیون و مراجع بزرگ خراسان و دارای جایگاه والایی در بین خراسانیان بود، ابتدا به این قانون اعتراض کرد و سپس وقتی دید که اعتراضات در مرکز استان ثمری ندارد، جهت دیدار و ملاقات با شاه به تهران رفت؛ ولی بلافاصله در تهران توقیف شد. مؤلف در ادامه، به رواج شایعاتی در خراسان در زمینه دستگیری و حتی اعدام آیت‌الله قمی و نیز دستگیری تنی چند از روحانیون برجسته مشهد اشاره می‌کند. در نهایت ورود محمد تقی پهلوی به قضیه را نقطه آغاز قیام مسجد گوهرشاد می‌نامد. و به دستگیری پهلوی و تحریکات او اشاره می‌کند که متعاقب آن قیام شروع می‌شود. مردم بلافاصله پس از دستگیری و حبس پهلوی، با تحریکات او به صحن حمله می‌کنند و او را آزاد و به حرم منتقل می‌نمایند و پس از پیوستن احتشام رضوی از خدام حرم به او، قیام رسماً آغاز و مردم با تجمع در مسجد خواستار آزادی آیت‌الله قمی می‌شوند. دولتمردان پس از اطلاع از این امر، در ۱۹ تیر، در صدد سرکوب مردم بر می‌آیند که شکست می‌خورند و محل قیام به مسجد گوهرشاد تغییر می‌یابد. از مرکز دستور می‌رسد که این غائله هر چه زودتر خاتمه یابد. مأموران دولتی که از مذاکره با متحصرین مأیوس می‌شوند، با شدت هرچه تمام به سرکوب مردم می‌پردازند. بنا به اظهارات شاهدان آمار کشته‌ها را نباید از هزار نفر کمتر دانست.

فصل سوم و چهارم این کتاب به پیامدهای حادثه قیام مسجد گوهرشاد می‌پردازد. در این فصل، مؤلف عزل و نصب‌ها در آستانه، اعدام اسدی، تغییر دولت - برکناری فروغی نخست‌وزیر وقت - کشف حجاب زنان و محاکمه عوامل قیام را از جمله پیامدهای قیام ذکر می‌کند. در انتها - که عنوان فصل چهارم را دارد ولی از نظر محتوی با فصل سوم یکی است - به تبعات این حادثه پس از سقوط رضاشاه می‌پردازد و محاکمه سرکوبگران قیام مردم را در مسجد گوهر شاد

مورد بررسی قرار می‌دهد.

بخش دوم این اثر هم به تصاویر اسناد اختصاص یافته است و در این بخش ۱۱۷ عنوان سند برای اولین بار منتشر شده است. در انتها هم نتیجه‌گیری و منابع و مآخذ و در نهایت تصاویر این حادثه آورده شده است.

و اما:

۱ - چنانچه پیش‌تر گفته شد این اثر یکی از معدود آثاری است که در زمینه یکی از حوادث مهم و نیز مبهم تاریخی از نگاه اسناد پرداخته است؛ لذا از این نظر اثری قابل تقدیر است.

۲ - در این اثر مؤلف علاوه بر اسناد، سعی کرده است توأمان از خاطرات افراد فعال در این حادثه هم استفاده کند. که این امر بر غنا و بار علمی اثر افزوده است. استفاده از منابع و مآخذ متعدد نشان از این امر دارد.

۳ - چنانچه در مقدمه و معرفی اثر گفته شد، مؤلف در این پژوهش تنها به ذکر حادثه نپرداخته بلکه زمینه‌ها و نیز تبعات حادثه را نیز ذکر کرده است. به عبارت دیگر، مؤلف ابتدا خواننده را با زمینه‌های بحث آشنا می‌کند، سپس با خود به متن حادثه می‌برد و پس از اتمام حادثه، خواننده را رها نمی‌کند بلکه با خود همراه می‌کند و به سؤالات متعددی که ممکن است بر خواننده مبهم بماند، یکی یکی پاسخ می‌دهد.

۴ - در انتهای این اثر، تصاویری آورده شده است که در جای خود قابل توجه است. این تصاویر در واقع بیان تصویری حادثه مسجد گوهرشاد است. به این صورت که ابتدا تصاویری از قدرت‌یابی رضا شاه، اتحاد لباس، سفر او به ترکیه، استعمال کلاه شاپو، تصاویر بزرگان حاضر و مؤثر در حادثه قیام مسجد گوهر شاد و ... آورده شده است که فهم مطلب توسط خواننده را آسان کرده است.

۵ - این کتاب علی‌رغم حسن‌های زیاد، دارای برخی نواقص هست که نپرداختن به اعدام محمد ولی خان اسدی از آن جمله است. محمولی خان اسدی از جمله افراد حاضر در حادثه بود، که پس از قیام مسجد گوهر شاد دستگیر، محاکمه و اعدام شد. برخی از مورخین معتقدند که قیام مسجد گوهرشاد بهانه‌ای شد تا رضا شاه، محمد ولی خان اسدی را که مورد حسد تمام دولتمردان خراسان بود از بین ببرد. بنابراین شایسته بود تا در این اثر، جریان دستگیری، محاکمه و اعدام او بررسی می‌شد. در حالی که به این جریان نیز اشاره‌ای مختصر شده و به قید این جمله « شرح محاکمه و اعدام اسدی در اغلب منابع ذکر شده است» و بدون ذکر منابع اکتفا شده است.

۶ - این اثر علی‌رغم استفاده از اسناد موجود در مرکز اسناد انقلاب اسلامی، به جا بود تا از اسناد دیگر مراکز اسنادی هم استفاده می‌کرد.

۷ - این اثر علی‌رغم نقدهای فوق، یکی از معدود آثاری است که با نگاهی اسنادی - تحلیلی به یکی از حوادث مهم تاریخ معاصر پرداخته است.